Անմահն Այտնեանի ասոյն, որուն բարերար լուսոյն Հաճագոյներեր օգուտ եւ փառք կը ցոլային կրօնական-գիտական-ազգային կեանքի վրայ... Մտքով՝ վէմ եւ պաշտելի անձնաւորութիւն մը, սրտով՝ սիրելի սերոյի ձիրքերով օժտուած դէմք մը պատկերացուցած ըլլալով գաղափարականիս մէջ, այժմ Նորս մահն՝ յաւէտ աւելի յաւագին զգացում մը սրտիս մէջ կը յուզէ, եւ գրեթէ ես ինծի կ'ըսեմ՝ "Յաւակցիմ Եղբայրակցաս" թէ ես իրենցմէ յաւակցութիւն ինդրեմ՝,, Բայց յանկարծ սեւ ու տխրագոյն մտածմունքներս փարատող միտք մը կը ծնանի խորհրդոցս մէջ, եւ այն միտք կը մխիթարէ զիս եւ պիտէ մխիթարէ իմ զգացակից եղբայրներս՝ այս եւ նմանօրինակ յաւելից կորստեան պատասխանեալս մէջ... Մխիթարեան երկիրս Միաբանութիւնը երկրիս վրայէն երկուհարիւր տարուան ընթացքի մէջ լերկինս վերանալեր է իւր անդամներէ՝ հոն միատեղեր Միաբանութիւն մը կազմելով Մխիթարեանց։ Ինչպէս մենք վարդ՝ անոնք ալ ապահովապէս վերը կը փափաքին որ բազմանան՝ տարուէ տարի նոր երջանիկ անդամներ ընդունելով երկրիս վրայ ապրողներէս։ Արդ, իրենց այս փափաքը, որ Աստուծոյ գերագոյն փաւաւորութեան փափաքն է, իրենք կատարելու զօրաւոր միջոցներ ունին, որ է միաբանական բարեխօսութիւն մը երկրիս վրայ գեղեցիկ իրենց յաջողագոյց համար, եւ մենք քանի որ այդ հաւատն ունինք ինչու՞ յաւէնք եւ մանաւանդ թէ ինչո՞ւ չուրախանանք որ զօրեղ ձայն մ'ալ մեր նախնի Հարց ձայնին հետ խառնուելու այժմ երկնքէն օրհնելու։ Եւ բարեխօս ըլլալու՝ որ իւր լքած՝ երկրիս վրայ տիրագին թոգած Միաբանութիւնը օր բան օրվ պայծառանայ կրօնաւորական եւ գիտական յառաջադիմութեամբ եւ նորանոր Այտնեաններ ընծայէ Ուխտիս, Սրտիս, Ազգիս եւ Գիտութեանց։ Այս մտքի՝ մտքովս աղեկեզ եւ յաւակից սրտիս կը կնքեմ...

Հ. ԱԹԱՆԱՍ

ՕՏԱՐԱՐՆԵՐ ԱԶԳ. ԹԵՐԹԵՐԷ ԳԵՐ. ԱՆՏՆԵՆԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻՒ

Ա.

"Արարատ", Թ. 4994։— Վիեննայի Մխիթարեանները չատ գոալի կորուստ մը կրեցին յանձին իրենց ծերունի Աբբահօր՝ Հ. Արսէն Աբբեպիսկոպոս Այտնեանի՝ որուն մահուան գոյժը առջի իրիկուն մայրաքաղաքս բերաւ կարճ, բայց տխուր հեռագիր մը։ Սովորական աբբահայր մը չէր եղած հանգուցեալը, եւ իր գործունէութիւնը մի միայն վանական ընդհանուր հսկողութեան մը մէջ չէր սահմանափակած։ Իր ալքին, վանքին նիւթական բարգաւաճումն աւելի մեծ կարեւորութիւն մը ունեցած է միւս բարոյական բարձրացումը, եւ առաջին օրէն ստիպա ձեռք բերելու հգասի է։ Միաբանութեան այն անդամները որոնք իր Աբբահայրութենէն վերջ հասած են, զոր օրինակ Յաքէանեան, Մէնէվիշեաներ, Գալէմքարեաներ ու սահկաւին ուրիշներ, որոնք իրենց հմտութեամբ եւ ընդունակութեամբ այնչափ նշանակելի գիրք մը գրաւած են մեր մէջ, մեկին ապացոյց են ինքնին թէ Այտնեանի ջանքերը յաջողութեամբ պսակուած են։ Միւս կողմէ, "Հանրագիտարանի" հրատարակութիւնը եւ այլազան տարիներ յաջողապէս չարունակուելը ուրիշ շատ աւելի զօրաւոր ապացոյց մը է։ Այդ թերթերը, որ մեր մէջ երկար տարի միայնը մնալ իրը տիպար բանասիրական հրատարակութիւն մը, մեր գրականութեան ու լեզուին համար ունեցաւ օգուտ մը զոր երկար ուսումնասիրութիւն մը միայն պիտի կրնայ գնդեղեցկօրէն երեւան բերել, եւ զոր սակայն ընդհանուր բանասիրութեան հետաքրքրող ամէն անձ քանիցս գոհիթը ունեցած է գնահատելու։

Այս տարամարդութիւնները ունեցող տրբահայր մը բնականաբար բաղձալի պիտի ըլլար մ'ու է Միաբանութեան համար։ Եւ Այտնեան՝ մինչեւ իր վերջին տարիները այդպէս մնաց, յարգուած ամէնէն, տեսակ մը խոր եւ ամուր պատկառանքի առարկայ մը զոր Միաբանութիւնն սկսեալ քիչ մը ամէն մարդ կը սիրէր անոնկատ։ Ցուցէլեանի հանդէսը՝ զոր ապէ տաալ, 1895ին տօնեցին իր գրական եւ եկեղեցական տիտանական գործունէութեան ի յիշատակ, ապացոյց մը եղաւ որ այդ ընդհանուր համակրանքն ու սերը իրաւու զօրուած մատուցուն իրեն։ Այդ օրը, Վիեննայի Մխիթարեանց համար յիշատակելի օր մը եղաւ, եւ այնպես ալ պիտի մնայ, որովհետեւ առաջին անգամն էր որ այդքան պատիւ, այդքան սեր ու գուրգուրանք կը միաձոյնին իր անդամներէն մեկուն ըլլալը։ Պատուաւոր կայսերական կառավարութենէն՝ Գ. կարգի Մէճիտիէ պատուանշանով, պատուաւոր Ազատարական կառավարութենէն՝ Գրանց Եղէգի պատուանշանին Մեծ-խաչով, նոյն օրը, Այտնեան ընդհանրութեան, ընդհանրութեան բազմաթիւ արտայայտութիւններ ընդունեց բոլոր միաքի ու գրչի մարդոցմէ, ինչպէս նաեւ երկարակեցութեան մաղթանքներ՝ որոնք սակայն գժբաղդաբար չպատուեցան։

...մը մէջ, որ զարգացած, որ գրիչ բռնող մարդն է որ Այտնեանով չէ հետաքրքրուած։ Այս ալեսարհաբարը՝ որ հակառակ տակաւին չատ նոթանական վիճակի մը մէջ գտնուելուն ալեցան սիրելի է մեզի, եւ զոր քիչ շատ ընդհանրով գրելնուս համար պատրաստ կը գտանք ինքզինքնիս, չէ մի որ իր գլխաւոր երախտաւորներուն մէջ ունեցած է եւ պիտի ունենայ միշտ այդ պատկառելի ծերունին, որ միակ երկով մը ալեսրաւի գործ տեսաւ այդ մասին, որշամ որ ուրիշ չատեր բազմաթիւ հեղինակութիւններով չեին կրցած տեսնել իրմէ առաջ։

Այտնեանի գործունէութիւնը իր Աբբահայրութեան օրէն չէ սկսած։ Ասիկ առաջ բեղմնաւոր գաստիարակ մը եղած է, յաջողագործ ուսուցչի եւ վարիչի պաշտօններ վարելով Միաբանութեան ալլեւալ վարժարանները։ Իր հաստատած աշակերտները մասնաւորապէս անոնք որոնց գաստիարակը եղած է Վիեննայի Մխիթարեանց Պոլսոյ վարժարանին մէջ, մեծ մասամբ բարձր դիրքեր գրաւած են, ու տակաւին մինչեւ այսօր երախտագիտութեամբ կը յիշեն այն խնամտու հոգածութիւնը, որուն Այտնեան առարկայ դարձուցած էր դիրքնը։

Միւս կողմէ, իբր գրչի մարդ, իր գիրը լաւ նշանակելի պիտի մնայ մեր գրականութեան մէջ։ Բանասիրական կարգ մը հետազոտութիւններ՝ որոնց մէջ մասնաւորապէս պէտք է յիշատակել Ագաթանգեղոսի գրչագրին կրկնագիր ըլլալուն յայտնութիւնը, մեր լեզուին համար ունեցած են իրենց մեկ աւելի օգտակարները։ Իր "Քննական քերականութիւնը՝ որ միակը պիտի բաւէր արդէն հռչակ մը նուիրագործելու, բոլորովին լեցուած է մեր գրականութեան մէջ բանելիք գիրքը, գիրք մը որ անվիճելիօրէն բարձր է, եւ որուն քով, նոյն իսկ իրմէ շատ աւելի վերջերը եկող բազմաթիւ քերականներ մինչեւ անգամ շուք մը չեն կրցած երկարել։ Եւ արդէն, ալեարհաբարի այդ հսկայ ու տարաձուն ուսումնասիրութիւնը չէ մի որ այսչափ ատեն ամէնէն գլխաւոր ապրիւրը եղած է բոլոր քերականութեամբ զբաղողներուն, անսպառ դրամագլուխ մը որ ինչ կերպով ալ ինչ համամատութեամբ ալ չահագործուի, միշտ պիտի մնայ այդպէս, պարարտ ու նիւթալից։ Այդ անզուգական գործը — օրուն որշամ յոգնութեամբ ու ալեսատեմամբ պատրաստուած ըլլալը գիւրաւ կրնայ յայտնուիլ՝ եթէ երբեք անգամ մը թղթասուեղու ըլլայ — կը կարծեմ որ պէտք եղածին պէս չէ գնահատուած տակաւին մեր լեզուագիտներուն, մեր բանա-

digitised by A.R.A.R.@

սերներուն կողմէ, հոգ չէ թէ անոնց բովանդակ հմտութեան միակ ընդունարանը եղած ըլլայ։ Խոնարհութեան մէջ ալ ոչ մէկ գործին անունով ճանաչ է, այդ գործին անունով վիճակներ արձակած, տեսութիւններ պարզած է, եւ իրենցմէ ոչ ոք մոռցած է լմկատարը ուսումնասիրութեամբ մը պարզել գործ մը, որուն ծանօթացուցմամբ ամէն բանէ առաջ երախտագիտական պարարտ մը պէտք էին նկատել իրենց համար։ Հիմայ սակայն ուր ասիրէը — Հայ չէ թէ շատ ազին ասիրէ մը — կը ներկայանայ պարզա — լաւ կ'ըլլայ որ լեզուի այդ պակասը։ Եւ ան որ այդ երախտագիտական պարարտը հաստատելու մտածումը պիտի ունենայ, թող չմոռնայ իր ուսումնասիրութեան ճակատը արձանագրելու Պ.ամենեանի քննական քերականութեան յառաջաբանին հետեւեալ տողերը. — "Ոչ մեր եւ ոչ բաղմաբեան բաղձանքը կամ զգացմունքը յարմարելն էր որ յորդորեց զմեզ յանձն առնուլ նոր լեզուի գործածութեանը փոխ մը իսկ ի նպատակ խօսելու։ Լաւագոյն ենք որ յայսմ մասին մեր դիտաւորութիւնը թարգմանի կարծուութիւն չունենար, որ եթէ ոմանց թերեւս սիրելի է նորը (լեզուն) վասն զի նոր է, մեզի նորն (լեզուն) ընդունելի է՝ վասն զի պատշաճ է։,, — Քիչ մը վերը, դիտմամբ ասորագրքի "քանի մը խօսք ի նպաստ խօսելոյ,, բառերը։ Այն ուսուցիչ յաւակնութիւնները որոնցմով փքած են մեր այս օրուան շատ մը ինքնակոչ բանաստեղծներն ու լեզուագէտները, որչափ գուսանպարտելի կը դառնան այդ հաճաստութեան ու պարզութեան քով։ Մեր լսողը տարիներու հեռաւորութեանց, ուսումնասիրութեանց արդիւնքը եղող այդ գործին համար, Պ.ամենեան — ինքնին անվիճելի լեզուագէտ մը եւ բաղմաթիւ լեզուներու հմուտ — "քանի մը խօսք ի նպաստ խօսել,, որպէսզի միայն կու տայ, բան մը որ թերեւս հեգնաթիւնակ երեւայ մեր այսօրուան յաւակնոտներուն։ Այսպէս՝ թերեւս ասելիքը լսելոյ յայտնել նաեւ. տա կէսը թէ առանց Պ.ամենեանի այդ գործին, շատ մը ալիւարհաբարի քերականութիւններ թերեւս բնաւ գոյութիւն չպիտի ունենային այսօր։

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Բ.

"Մլոլ,,, Թ. 148։ — Ահա փ ֆէֆ խրատաբ Եւ։

Մխիթարեան մի վարդապետի անուն լսելիս մէնք ամենից առաջ հարց ենք տալիս, ինչ գրական վաստակներ ունի նա։ Այս բառական է. երկու հարիւր տարվայ ընթացքում ազգը սովորել է տեսնել Մխիթարեան վարդապետին գրքերով, զարմանալի աշխատասիրութեամբ անուն հանած։ Մոռացվում է համարեա միշտ թէ այդ վարդապետն ինչպէս է օրպէս մարդ, որպէս հայ։

Հանգուցեալ Հ. Աբրէն արքեպիսկոպոս Պ.ամենեան, վաղուց էր, ինչ դէն էր գրել գրիչը։ Բայց թողնելով գրական աշխատաւորի գործը, նա մինչեւ վերջը փայլում էր իբրեւ մի վերին աստիճանի լաւ մարդ եւ լաւ հայ։ Դա մէնք էր այն պատկառելի բնաւորութիւններից, որոնցով այնչան հարուստ է եղել — եւ յուսանք, կը լինի — Մխիթար Սեբաստացու մենագործ հիմնարկութիւնը։ Այդպիսի բնաւորութիւններն են, որոնք բարձր են պահում Մխիթարեան միաբանութեան պատիւը, խոնարհեցնում են նրան իսկ ֆանատիկոս կրօնամոլներին այդ վանական հիմնարկութեան առաջ։

1895 թուականին ասենվում էր Հ. Աբրէնի քահանայագործութեան յիսնամեայ յոբելեանը։ Ով է մոռացել այդ տխուր, սեւ տարին . . .։ Ազգ նայած ազգալի օրերին, հայերն ամէն կողմից շտապեցին իրանց անկեղծ շնորհաւորութիւնները մատուցանել յոբելեարին։ Հ. Աբրէնն այդ օրերում մխիթարութեան մի քանի բառեր ասեցին իր ազգին իր յոբելեանով։ Այդ ասելիքներն ամենը, առանց դառնութեան խառնութեան։ Եւ "Հանգէ Ամօրեալի,, այն համարը, որ ամբողջապէս նուիրված էր յոբելեանի նկարագրութեան, մի շատ գեղեցիկ ապացոյց է, թէ ամբողջ հայ ազգն որպիսի սիրով եւ երախտագիտութեամբ էր վերաբերվում այդ պատկառելի ծերունուն։

Այսօր Պ.ամենեանն էլ չը կայ։ Եւ անկասկած մեր հասարակութիւնը, որ 1895ին իր վերջի բարեմաղթութիւնները էր ուղարկում նրան, այսօր մի խոր վիշտ կը զգայ նոյն սիրելի մարդու մահուանն պատճառով։

Ինչով Պ.ամենեանն արժանացաւ հայ ազգի ընդհանուր երախտագիտութեանը։ — Իր մի քանի գործերով, որոնց գլուխն է նրա ալիւարհաբար լեզուի կլասիկական քերականութիւնը։

Հ. Աբրէն Պ.ամենեան ծնվել է 1825 թուականի յունվարի 7ին Կ.Պոլսի Պերա թաղում։ Երեք տարեկան երեխայ էր նա, երբ ենթարկվեց կրօնական այն վայրենի հալածանքներից մէկին, որոնց շատ է տեսել մեր դժբաղդ ազգն եւ որ այս անգամ բարեբաղդաբար, վերջինն էր։

Ինչպէս յայտնի է, անցեալ դարի քառասնական թուականներին Կ.Պոլսում ապրող լուսաւորական եւ կաթոլիկ հայերի մէջ եղբայրասպան հակառակութիւնը հասաւ մեծագնութեան ծայրին։ Մինչդեռ յոյները հերոսական պատերազմ էին մղում իրանց ազգակ հայերնէրը թիւրքական լուծից ազատելու համար, Կ.Պոլսում Լուսաւորական եւ կաթոլիկ հայերը իրար մտնում էին . . . կռուվարութեան՝ կրօնական խորհրդի՝ պատճառով։ Այն ժամանակ կաթոլիկներն առանձին պատրիարքութիւն չունէին եւ ենթարկված էին Հայոց պատրիարքարանին։ Հայոց պատրիարք, կրօնական մելիգնութիւնից ինքն իրան կորցրած պաշտօնապէս յայտարարից . . . կռուվարութեան, որ ինքը պատասխանատու չէ կաթոլիկ հայերի համար, քանի որ նրանք բոլորը պետական դատաւորներ են եւ ուզում են ապատամբվել պետութեան դէմ։ Կռուվարութիւնն արձակեց . . . հրաման — հեռացնել Կ.Պոլսից կաթոլիկ հայերին դէպի այն տեղերը, որտեղից եկել էին նրանք։

Հրամանը գործադրվեց ամենաբռնի ցրտերի ժամանակ։ Դա մի ահռելի աղէտ էր. տանից, տեղից, գոյքից զրկված կաթոլիկ ժողովուրդն այդ փախուստի ժամանակ մանվեց սոսկալի տանջանքների։ Դա կոտորվում էր ահագին քանակութեամբ, ծածկելով իր փախուստի ճանապարհը դիակներով։

Այդ փախստականների մէջ էր այն երեք տարեկան երեխան, որ յետոյ պիտի դառնար Հ. Աբրէն Պ.ամենեան։ Նրա ծնողները Անգորայից էին եւ գնացին պնտուզ։ Բարբարոսութիւնը, ցարբաբաստաբ, չը կորեց։ Չը հանեց այդ հալածվող բաղմութեան սրտից Հայութիւնը։ Երեք տարեկան երեխան 1830ին ծնողների հետ վերադարձաւ Կ.Պոլիս, ինչպէս վերադարձան նաեւ բոլոր միւս հալածված կաթոլիկները։ Եւ կարմիր էին հալածողներն երեւակայել, որ այդ անմեղ երեխան պիտի դառնար մէկը այն հայերէն, որոնց անունով պարծենում է ամբողջ ազգը . . .։

Սկզբնական ուսում Հ. Պ.ամենեան ստացել է Կ.Պոլսում, Մխիթարեանների դպրոցներում։ Ցաւոն տարեկան հասակում, 1835ին, նա գնում է Վենետիկ եւ մտնում է Մխիթարեան վանքը։ Այդտեղի դպրոցում նա մեծ առաջադիմութիւն է ցոյց տալիս լեզուագիտութեան մէջ. մինչեւ 16 տարեկան դառնալը նա արդէն գիտէր լատիներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, թիւրքերէն, արաբերէն, անգլիերէն եւ վերջապէս գերմաներէն լեզուները։

Քսան տարեկան հասակում ընդունեց քահանայական կարգ եւ դարձաւ Վենետիկի միաբանութեան ամենաեռանդուն անդամներից մէկը։

Իբրեւ Մխիթարեան վարդապետ, նա պիտի իր անձը նուիրեր գրականութեան եւ գաստիարակութեան։ Իբրեւ ուսուցիչ Հ. Պ.ամենեան շատ է գործել Զմիւռնիայում եւ Կ.Պոլսում։ Մենք, թողնելով այդ գործունեութիւնը, անցնում ենք նրա գրական վաստակներին։

digitised by A.R.A.R.@

Հ. Այտնեանի գրական գործերը շատ չեն, գոնե այնքան շատ, ինչպես նշանաւոր Մխիթարեանին է վայել։ Բայց հարցը քանակութեան մէջ չէ։ Հ. Այտնեան ստեղծել է մի քանի հսկայական գործեր։

Քսան երեք տարեկան հասակում Հ. Այտնեան պետք պարտաւորւել մի մեծ երկրագունդ հայերէն տառերով։ Աշանչելի մաքրութեամբ ու նրբութեամբ քանդակված մի գործ էր դա, որի նմանը հայերի մէջ չէ եղած. Վիեննայի աշխարհագրական ընկերութեան նախագահը զարմացած էր այդ մեծ ու գեղեցիկ գործի վրա, որ մշուում է իր ժամանակի եւրոպական այդպիսի երկրագնդերի հետ։

Երկրագունդը մի ահագին գունդ է, որի չափերը միայն պատկառանք են ազդում տեսնողին։ Նրա վրա նշանակված են ոչ մի միայն բոլոր երեւելի քաղաքները, այլ եւ գիւղաքաղաքները, նաւային եւ երկաթուղային գծերը։ Դժբաղդաբար, այսպիսի մի ահագին գործ շատ թանգ գնով կարող էր ծախվել, ուստի շատ լաւ տարած վեց նա. Հ. Այտընեանի կենսագիրն ասում է, որ այդ երկրագնդից ընդամենը 7–8 հատ է պատրաստված մի քանի հիմնարկութիւնների համար։ Թիֆլիսում, որքան մենք գիտենք միայն Ներսիսեան դպրոցն ունի այդ անմահ գործը։ Երկրագունդը շատ լաւ է պահված եւ իր ամբողջ կազմուածքով, պղնձե շրջանակներով հիանալի տպաւորութիւն է գործում։ Ու միայն Վիեննայի Մխիթարեանները, այլ եւ ամբողջ հայ ազգը կարող են պարծենալ Հ. Այտնեանի մատների այս հրաշակերտով։

1851 թուականին Հ. Այտնեանը պատրաստեց եւ մի մեծ երկրագունդ արաբերէն լեզուով, բայց այդ գործը մեռ անեպով։

Երկրագունդը, ինչպես տեսանք, 7–8 տեղ տեսած, եւ այդ պատճառով այդ մեծագործութիւնը չէր, որ հռչակեց Հ. Այտնեանի անունը։ Կայ մի ուրիշ գործ, որ-դեն գիրք, որ ուելի մատչելի էր հասարակութեան եւ որ Հ. Այտնեանի անունը տարածեց ամբողջ Հայութեան մէջ։ Դա նրա "քէնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի,, աշխատութիւնն է, որ լոյս տեսաւ 1866 թուականին։

"Արդի հայերէն լեզու,, — դա աշխարհաբարն է, ժողովրդական լեզուն, որ, ինչպես յայտնի է, մեծ դժուարութեան, հայերին կուսով կարդացաւ իրան վայելուչ տեղը գրաւել մեր գրականութեան մէջ, դուրս մղելով գրաբարը։ Գրաբար — աշխարհաբարեան պատերազմի մէջ, որ տասնեակ տարիներ բորբոքված էր մեզանում, մեծ կշիռ եւ հեղինակութիւն ունեին Մխիթարեանները, իբրեւ ամենալաւ հայերենագէտներ։ Նրանք գրաբարի պաշտպաններ էին եւ այդ իսկ պատճառով էլ աշխարհաբարի դասն այնքան դժուար էր լուծում տանում։

Հ. Այտնեանը նոյնպես գրաբարի պաշտպան էր, բայց լաւ ըմբռնել էր ժամանակի պահանջը եւ համոզված էր, որ գրաբարը պէտք է մնայ իր տեղը, իսկ աշխարհաբարը պէտք է գտնայ գրականութեան լեզու։ Ահա այս նպատակով էլ նա գրեց իր "քէնական քերականութիւնը,, որի վրա էլ հաստատվեց աշխարհաբարի վերջնական յաղթանակը։

Նախ քան իր այդ գործը վերջացնելը, Հ. Այտնեան ճանապարհորդեց Թիւրքաց Հայաստանում, տեղն ու տեղը ուսումնասիրելով ժողովրդական բարբառները։ Թիւրքաց Հայաստանից նա պիտի անցներ եւ Ռուսիա, արեւելեան հայերի լեզուն ուսումնասիրելու համար, բայց դժբաղդաբար, լը կարողացաւ կատարել այդ մտադրութիւնը, որովհետեւ կոնչվեց Վիեննա, վանական գործերի պատճառով։

"քէնական քերականութիւնը,, մինչեւ այժմ էլ չունի իր նմանը. Հ. Այտնեանն աշխարհաբարի հարցերում մի հեղինակութիւն է, որին դիմում են անվերջ։ Կարելի է ասել, որ ոչ ոք մեր գրական լեզուի գասը պաշտպանելու մէջ այնքան հզոր դէպք չէ ունեցել իր ձեռքին, ինչպես Հ. Այտնեան իր գիտնական, գեղեցիկ գործով...

Անշուշտ, այսպիսի կլասիկական գործ ստեղծելու մէջ Հ. Այտնեանին մեծ օգնութիւն է տուել լեզուագիտութիւնը։ Խոր, բաժակոմանի ուսումնասիրութիւնը, որ այնքան մեծացնում է նրա գործի արժանիքը, մի գաղանիք չի լինի մեզ համար, եթէ նկատի ունենանք, որ Հ. Այտընեան բնաւորութեան հետ ուներ եւ զարմանալի աշխատասիրութիւն։ "Երկնքէն գիտնական չէ՝ մարդ — այս էր նրա սովորական խօսքը։ Աշխատանքով է ձեռք բերվում գիտնականութիւնը։

Հ. Այտնեանը մեծ սեր ուներ գեղի գեղարուեստը՝ դա նկարիչ էր եւ նկարում էր սրբական պատկերներ։ Նկարչական այդ հիրքը նրան միշտ տուեց մի շարք տպագրական տառերի նոր ձեւեր հնարել։ — Հ. Այտնեան գեղարուեստի մի այլ ճիւղի մէջ էլ, այն է երաժշտութեան մէջ, երկար աշխատեց։ Ցարիների ընթացքում նա ուսումնասիրում էր հայկական պատարագը եւ աշխատում էր մաքրել նրան օտար — յունական եւ տարբեր եղանակներից։ Գործն ամբողջութեամբ գլուխ բերելու համար նա գիմեց Վիեննայի յայտնի երաժշտագէտներից մէկի օգնութեան։ Պատարագը ձայնագրված է, բայց դեռ չէ հրատարակված։

1886 թուին Հ. Այտնեան ընտրվեց Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան աբբահայր։ Նրա կառավարութեան օրով Վիեննայի վանքը բաւական առաջադիմութիւն արաւ եւ այդ առաջադիմութեան ամենամեծ նշանը "Հանդէս Ամսօրեայ,, ամսագիրն է, որի հիմնողը 1887թին Հ. Այտընեանն էր եւ որ կարճ միջոցում լուրջ ուսումնական թերթի համբաւ ստացաւ։

Հ. Այտնեան յայտնի է իբրեւ վերին ասիանի բարի, առաքինի մարդ։ Հայկական կոտորածների ժամանակ նա իր կարողութեան չափ օգնում էր գթարդացած հայերին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ ուսմանական կայսր Ֆրանց Յովսէփ անձամբ ճանաչում էր նրան եւ շատ յարգում էր։

Ցայտնելով մեր ցաւը նշանաւոր հայ գիտնական Հ. Արբէնի մահվան առիթով, արտասց ցանկանում ենք, որ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնը հարաւան մեայ հանգուցեալի ոգուն եւ աշխատի միշտ կենդանի պահելու Այտնեանի աբբայութեան ժամանակը։ Նշանաւոր մարդիկ չեն անհետանում, երբ նրանց գործն ու պատկերը յաջորդների համար դառնում է կենդանի օրինակ...

Գ.

ՄԵՐ ԳՈՐԾՈՒ ՄԵԾ ՀՈՌՈՎԻՆԸ

"Յարաղ,, թ. 25։ — Հայր Այտնեան ներկայանում է հայրենեան առաջ իբրեւ քանասէր եւ լեզուագէտ, իբրեւ արեւելագէտ եւ իբրեւ զեկավար մի մեծ հասարակութեան։ Երեք ասպարեզներում եւս նա մեծամեծ ծառայութիւններ է մատուցել, այն է՝ հայ լեզուին եւ գրականութեան, հայ ազգագրական գործին եւ հայ եկեղեցական երաժշտութեան, երգեցողութեան ու ազգայնական միացման գաղափարին։ Ոչ կրօնական հողի, այլ ազգային անցեալի, պատմութեան եւ մանաւանդ լեզուի ու ծագման հողի վրայ։

Այտնեանի գլուխ գործոցը - chef-d'oeuvre, այն կոթողը, որ պէտք է յաւերժացնէ նրա անունը հայ լեզուի, մանաւանդ աշխարհաբար լեզուի պատմութեան մէջ, նրա այն հեղինակութիւնն է, որ կրում է "քէնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի,, վերնագիրը, որ հրատարակեց 1866 թուին եւ որը նրա անունը հռչակեց նոյն իսկ Եւրոպայի ուսումնական աշխարհի մէջ։ Իր այդ աշխատասիրութեամբ, Այտնեան ոչ միայն երեւան եկաւ իբրեւ մի նշանաւոր լեզուագէտ եւ քանասէր, այլ եւ շատ արդ

1 Կենսագրական տեղեկութիւնները վերցրել ենք Հ. Մենեվիշեանի գրած կենսագրութիւնից, որ տպված է յօբելեանի առիթով, 1895թին։

digitised by A.R.A.R.@

կերպով ցույց տուց իր ուղղութիւնը եւ գործունէութեան ոգին։

Ցայտնի է, թէ մի ժամանակ, 25—30 տարի առաջ, ինչ մեծ կռիւ կար աշխարհաբարի մասին։ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնը, որ գրաբարի պաշտպան եւ երկրպագուն էր եւ ամէն ճիգ թափում էր վերակենդանացնել այդ՝ թէեւ ճոխ բայց վաղուց մեռած լեզուն եւ նրան գրականութեան լեզու շինել, ուներ իր բազմաթիւ կողմնակիցները ոչ միայն Թիւրքիայի, այլ եւ Ռուսաստանի հայերի մէջ։ Ամենքը եւս աշխարհաբար լեզուն համարում էին իբրեւ ռամկական, աղքատած, աղաւաղած, աղքատ, անընդունակ արտայայտելու բարձր մտքեր եւ գաղափարներ ու անչարմար գրական լեզու դառնալու։ Եւ երբ գրաբարեանները յաղթականը տարած էին համարում՝ ահա դուրս եկաւ Պատկանեան եւ իր "Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի"-ով, կլոսիկական հեղինակութեամբ միանգամայն խորտակեց նրանց յաղթանակը եւ յոյսերը։ Պատկանեան մանրամասն, լուրջ, գիտնական քննադատութեան ենթարկեց գրաբարն ու աշխարհաբարը եւ ապացուցեց, որ 1. ինքն գրաբար լեզուն, նոյն իսկ հնչակաւոր ոսկեդարեան գրաբարը հարազատ հայերէն չէ, 2. գրաբարը՝ սկսած ոսկեդարից մինչեւ մեր օրերը մեծ յեղափոխութիւններ է կրել եւ բազմաթիւ աղաւաղումների ենթարկուել, 3. գրաբարը մեռած լեզու է եւ երբէք կենդանանալ չէ կարող, 4. աշխարհաբար լեզուն՝ որ արտայայտիչ է ժողովրդական գրականութեան, ոչ միայն գոյութիւն ունի, այլեւ ունի իր պատմութիւնը, իր կանոնները, քերականութիւնը, ունի որոշ անցեալ եւ հիմնաւոր ապագայ, 5. աշխարհաբարը՝ իբրեւ կենդանի ժողովրդական լեզու կարող է եւ իրաւունք ունի անկախ գրական լեզու դառնալ։

Եւ իր այդ քննութեամբ Պատկանեան բարձրացրեց՝ իր անյայտ, լքեալ, անարդեալ վիճակից աշխարհաբարը, ապացուցեց նրա ներքին արժանաւորութիւնը, կենսունակութիւնը եւ մեր ժամանակակից գրականութեան մէջ տիրապետող դեր կատարելու իրաւունքը։ Այդ ուսումնասիրութիւնը այնքան մեծ յեղափոխութիւն գործեց հայ լեզուի գիտութեան մէջ, որ իսկոյն գրաւեց նաեւ Եւրոպայի արեւմխնտրեան ուսումնականների եւ գերմանացի հնչակաւոր գիտնական Պեռերմանն 1867 թիւին մի ընդարձակ զեկուցում ներկայացրեց Պատկանեանի այդ աշխատութեան մասին Բեռլինի ակադեմիային։ Ինչպէս հետեւեց Պատկանեան եւրոպական ուսումնական աշխարհում իբրեւ նշանաւոր քերական եւ հայերենագէտ։

Պատկանեանի պաշտպանած գաղափարների տեսութիւնը կարելի է ամփոփել այն սկզբունքի մէջ, թէ պէտք է ժամանակի պահանջներին համեմատ ընթանալ եւ անտես չանել այդ պահանջները։ Պատկանեան իրագործեց այդ եւ իր գործունէութեան ուղղութեան վերաբերմամբ։ Նրա զեկավարութեամբ . . . Փոխանակ մեռած գրաբարի պաշտպանութեամբ զբաղելու, Վենետիկի միաբանութիւնն սկսեց հետեւել գրական ուղղութեան, մոռցրեց խնդիրների ուսումնասիրութեան մէջ առաջ, գիտնական եւ քննադատական հայեացք եւ ընթացք։ Այդ տեսակ ուղղութեան ու գործունէութեան, կարողացաւ ձեռք բերել նոյն իսկ Եւրոպայում մի լուրջ ուսումնական հատատութեան համար։ Այդ համբաւը ունէր մեծացաւ մանաւանդ, երբ Պատկանեան օրով հիմնուեց 1887թին Հանդէս Ամսօրեայն, որ նկատուում է իբրեւ մի ուսումնական, լուրջ եւ բազմակողմանի բովանդակութեամբ թերթ, որին աշխատակցում են եւ Եւրոպայի հայագէտներ։ Շնորհիւ այդ ուղղութեան է, որ Վենետիկի միաբանութիւնն այսօր այնպիսի անդամներ ունի, . . . Պատկանեան ձեռնասուն աշակերտները, որոնք՝ դեռ իրենց երիտասարդական հասակից վայելում են լուրջ ուսումնականների համբաւ։

Իբրեւ արեւմտագէտ՝ Պատկանեան շատ ծանրակշիռ գրութեան հասցրեց հայ ազգագրական գործը, Եթէ Վենետիկի տպարանը այսօր համարում է իրեւ ամենից կատարելագործուած եւ ամենից ճոխ ու լքեալ հայ տպարանը, իր տառերի գեղեցկութեամբ եւ բազմազանութեամբ, իր զարգեղով — այդ պարտական ենք Պատկանեանին, որ իր ձեռքով նկարելով գեղաճաշակ տառեր եւ ձուլել տալով մայրեր, բարձր զարգացման հասցրեց հայ տպագրական գործը։

Ցիշենք եւ այն, որ Պատկանեան դեռ 20 տարի առաջ հայկական հին հայնանիշները եւ եւ խաչերը եղանակաւորել է արդի եւրոպական երաժշտութեան համաձայն եւ ձայնագրել է ամբողջ պատարագի երգեցողութիւնը, որով հայկական պատարագը վերածուած է orchestral երաժշտութեան, պաշտպանելով ազգային ինքնուրոյնութիւնը։

Գ.

"Մասիս", Թ. 28։ — . . . Մասիսի ընթերցողները լեն սպասեր անուշալ որ այս էջերուն մէջ կրկնենք կենսագրական այն մանրամասն նօթերը որոնք հրատարակուեցան Վենետիկի Մխիթարեանց Աբբահօր մահուան առթիւ, մեծ մասով քաղուած Հ. Գաբրիել Մէնէվիշեանի գրքույկեն,[1] Պատկանեան յիսնամեայ յոբելեանին նուիրուած 1895թին։ Այդ կենսագրականները ամիսի պատկերացում մըն են ալեւոր վանականին մտքի ու գրչի գործունէութեանը եւ ճոխանասնոնքեօթը տարիներու բեռան տակ կքած կեանքին, ամբողջովին նուիրուած Վենետիկեան Մխիթարեանց՝ ընդհանրապէս, եւ քանասիրութեան ու գրականութեան՝ մասնաւորապէս։ Պատկանեան եղած է նաեւ ուսուցիչ, քանի մը տարի դասախօսելով Իպիրի Մխիթարեանց վանքի փարժարանին մէջ ու 1867թիւ վարչ կարգուելով Բանկալթի Մխիթարեանց վանքի վարժարանին, որ իր ամէնէն փայլուն շրջաններէն մէկը բաղրած է անոր տեսչութեան օրով։ Մխիթարեանց նկարիլ էր ու երաժշտագէտ։ Նկարիչ՝ երաժշտական պատկերներու եւ երաժշտագէտ՝ եկեղեցական երգեցողութեանց։ Առաջին հանգամանքով՝ հնարած է տառերու տեսակներ ու զարդագիրներու պէսպիսութիւն մը որոնք ճոխացուցած են Վենետիկի Մխիթարեանց արդէն իսկ ճոխ տպարանը. երկրորդ հանգամանքով՝ հետամուտ եղած է եկեղեցական երգեցողութիւնները եւ մասնաւորապէս պատարագի արարողութեան եղանակները անջատելու յատկանիշներէ ու քմահնչմեն մասերէ։ Պատկերհանեն ու ձայնագրագէտեն եաքը կու գայ բանասիրական պարբերականի հիմնադիրը ու հրատարակիչը, Հանդէս Ամսօրեայի հրատարակման գաղափարը յղացուած ու իրագործուած ըլլալով Պատկանեանի աբբահայրութեան օրով եւ ինք՝ ներկուն աբբահայրը՝ երկար տարեն մասնակցած ըլլալով խմբագրութեանը այդ ամսագիրներին որ այնքան օգտակար հանդիսացած է ու կը հանդիսանայ հայ բանասիրութեան։

Պատկանեանին գլուխ գործոցը եւ գրչի աշխատութեան փառապարակը եղած է ու պիտի մնայ — հարկ կայ շեշտելու — իր Քննական քերականութիւնը որուն համար անգամ մըն ալ կրկնուեցաւ, իր մահուանը առթիւ, եւ իրաւամբ, թէ աշխարհաբարի ուսման եւ զարգացման համար նոր գարագլուխ մը բացած է։ Պատկանեան անունը՝ աբբահայրութենէն ուրեմն՝ սերտիս կապուած, միացած է այդ քերականութիւնն հետ, որուն հոմանիշ կը նկատուի երաւնքեօթեր տարիէ ի վեր ու այնպէս պիտի լարուն նակաւ մնայ յաջորդ սերունդներուն համար։ 1865թին հրատարակուած այդ գործը, այսօր՝ 1902թին՝ իր գոյութեան իրաւունքէն բան մը չէ կորսնցուցած — ինչպէս կը վկայեն մասնագէտները — եւ առանձրորդ եղած է ու կ'ըլլայ բոլոր աշխարհաբարի քերականութեանց հեղինակներուն — եթէ երբեք "հեղի-

[1] "Կենսագրական ակնարկ"։

digitised by A.R.A.R.@

Նակղ բառը շփոթանգութիւն չէ այնպիսիներու համար որոնք հետեւակութեամբ, ճշդիմ ու հարեւանցի ուսումնասիրութիւններով, քանի մը կանոն, քանի մը օրինակ քով քովի բերած, հասարիներ կը հանեն ինքնագուսանդիկ յաւանալաբանութեամբ որոնք ամեներ առալ հասարակութեան կը տրուին... իբրեւ գրական յօդուած։ Այնտեղեան քերականութեան նախաշաւիղը միայն մարմնի այդ տեսակ քերականութեանց քաւական հասարիները։ հարազատ, ձոյլ ոսկին է անիկայ գործուած զարգանկարուած խառն կամ կեղծ ոսկիին քով, կամ վիթխարի բուրգը աւազակոյտերուն վերեւ բարձրացած, զոր հոնն ու ժամանակը պիտի ցրուեն, տարազնեն։

Անձնական յիշատակ մը՝ ալ խանգելու համար Այտնեանի մահագոյժին առալին տպաւորութեան տակ գրուած այս յօդուածին, կը վերագաւնամ տասնեակ մը տարիներ առալ, երբ Մխիթարեանց Սրբազանը Ն. Պոլսոյ այցելելը վերջին անգամ։ Զինքը մնաւն ճանչնալու փափագով գացած էի Բանալիքի վանքաւանը, որուն գեղանայարկի հիւրանոցին մէջ կը տպաւէի անձկանքով, Այտնեանի վերադարձին՝ օրուան այցելութիւններէն. մութը իջած, տարածուած էր արդէն ընդարձակ պարտէզին մէջ որուն վրայ կը նայէր գաւառի խուցս, եւ Թիմուրեան, Ֆանէրոլիի պէս բան մը կը սկսէր ծանրանալ վրաս, երբ յանկարծ գուռը բացուեցաւ, Ճրագները վառուեցան, ու երկու երիտասարդ վարդապետներու ընկերակցութեամբ ներս մտաւ սպիտակափառ լայն մորուքով, բարձրահասակ, Նիհար եկեղեցական մը, որուն լուրջ դէմքը՝ խոժռութիւն չուներ բնաւ, եւ դիրքին բարձրութիւնը հպարտութիւն չէր տար խօսուածքին։

Իրբեւ օրագրող ունեցած ինքիսվնոներուս մէջէն ամենէն խորագոյնիկը մնացած է մտքիս մէջ այդ տեսակցութիւնը որ ընկանաբար դարձաւ Պոլսահայ լրագրութեան եւ Ազգնական Միաբանութեան գրական ու կրթական ուխտաւորութեանցը վրայ։ Պատրաստուած էի շատ մը բաներ ըսելու իրեն՝ իր իսկ բեղմնաւոր գործունեութեանը վրայ՝ իբրեւ սրբասէր, եւ ուշարհաբար լեզուին կանոնաւորմանը համար իր մտածուած աշագին ծառայութեանը վրայ՝ իբրեւ քերական. բայց ուլեզարդ Գերապատուութեան կարծես կռանչելով իր երիտասարդ խօսակցին բանէրը, կը չեղէր նիւթէն ու մոերմական ոճով ուղղուած հարցումներու պատասխաններու հարկին մէջ կը դներ զայն, այս կերպով խոյս տալով մեծարանքէ մը որ իրեն համար նշանակութիւն չպիտի ունենար արդէն։ Եկեղեցականներ կան որոնց մօտեցած ատենդ՝ հեռուէն անոնց վրայ կազմած գաղափարդ կը պզտիկնայ, յուսախաբութեան պէս բան մը պատճառելով։ Եւ ուրիշներ, որոնք աւելի՝ կը մեծնան աչքիդ ու աւելի մեծարելի կը դառնան։ Այտնեան ասոնցմէ էր, իր պարզ, անսեթեւեթ երեւոյթովն ու խօսակցութիւնովն՝ վանական այդ խաղաղիկ խուցին մէջ ուր նստած էր սովորական վարդապետի մը պէս, առանց բնաւ poser ընելու։

Իր պարզասիրութենէն ու խոնարհամտութենէն այդ իրիկունը կրած տպաւորութիւնս աւելի շեշտուեցաւ, երբ այդ տեսակցութեան նուիրուած յօդուած մը հրատարակելէս ետքը Արեւելքի մէջ, վաղուայքրդ օրը խմբագրատան մէջ կը տանուայն ինձի անծանօթի գիրով պատրաստ մը որ Այտնեանին քառթը կը պարունակէր, ինքնակիր քանի մը տողով՝ սրամիտ ու զգաշուեան տողեր, որոնք ցոյց կու տային թէ ճշմարիտ արժանիքի տէր անձնաւորութիւնները ինչպէս գիտուն գնահատել հրապարակային համակրանք մը ու գրչի մեծարանք մը, մինչ տեսած էի ու անկէ ետքն ալ շատ տեսայ անձեր որոնք իրենց վրայ գրուածք մը՝ ներքնապէս ըմբոշխնելով ու համակրելով կարդալով՝ արտաքուստ գժգոհութեան մտնելով դէմ մը կ'առնեն ու հապճեպ կը յօժարին գլխու շարժումով բարեւ մը տալ յօդուածագրին, երբ պատահին անոր։ Այտնեան անկեղծութիւնը կ'ունենար գրաւորապես ընդհակառակութիւն յայտնելու սկսնակ խմբագրի մը, որովհետեւ քանի մը տող նուիրած էր իրեն։ Մխիթարեանց Սրբազանի մը տող նուիրած էր իրեն։ Ինքնարեանց Սրբազանի հօր այս համեստաբանութիւնը նոր արժանիքով մը երեւան բերաւ ինձի իր անձը ու օրէն, եւ այդ թռուցիկներն է վերթեւեւ պլեւս բաղդը լուսեցոյց զինքը տեսնելու, բայց իր նկատմամբ ունեցած յարգանքս վրայ՝ սեր մը ալ աւելցաւ — համեստ ըլլալ գիտցող արժանաւորութեան առաջ սերը, զոր այնքան քիչ առիթ կ'ունենանք զգալու։

Տ. Ա.

Ե.

"Բիւրեան" թ. 29։ — Այտնեան Արքեպիսկոպոսի մահուամբ մեր ազգէն կ'անհետանայ մեծ գէմք մը ալ, որուն համար անհնար է հշմարիտ ցաւ մը չզգալ։ Մեծութիւնը, մտքի, նկարագրի, հոգւոյ մեծութիւնը՝ ալ մասնաւոր տեսակի մը, եւ ոչ ալ մասնաւոր կրօնի մը կը վերաբերի, ընդհանրութեան է ան, ընդհանրութիւնը կ'օգտուի անկէ եւ ընդհանրութիւնը կը մեծարէ զայն՝ ուր որ հանդիպի անոր։ Մեծ մարդիկն են որ գրեթէ բարոյական ամէն ուրիշ զօրութիւններէ աւելի իրենց վրայ կը փաստեն մարդկութեան տարբեր ցեղերու, տարբեր կրօններու եւ գաղափարներու հեռաւոր մարդոց զգացումները։ Այս մտածումներն ունեցանք մանաւորապէս երբ անցեալ կիրակի Ս. Յ. Ռոսկիլդեան եկեղեցւոյ կամարներուն ներքեւ լուն կեցած կ'ունկնդրէինք այն հոգեհանգստեան պաշտօնին որ կատարուեցաւ մեծահանդէս արարողութեամբ, Հայ-Հռոմէականաց Պատրիարք Գերերջանիկ Տ. Պօղոս Արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ եւ ի ներկայութեան խուռն երկրորդ բազմութեան մը որ իր մէջ ուներ ամէն դասանուանք ազգայիններ։ Հոն, խորանին առջեւ, դասին մէջ կը կենային Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր ներկայացուցիչ վարդապետները. հոն էր Ա.եան Հայոց Ազգապետ Պատ. Յակոբ Էֆ. Պէրաճեան, հոն էին նաեւ ուրիշ Ա.եան Հայեր։ Հոն կը գտնուէին նաեւ ազգին մէջ անուն ունեցող շատ մը լուսաւորական Հայեր, տեղանաւոր, գրագէտ, ուսուցիչ, հրապարակագիր եւն։ Ասոնք ամէնքը, ընդունելով իրենց դասական տարբերութիւնց, հոն Հայ-Հռոմէական եկեղեցւոյ մը մէջ հաւաքուած էին, իրենց մեծարանքը մատուցանելու. այն մարդուն որուն կեանքը ճշմարտապէս մեծ մարդու մը բեղմնաւոր կեանքն եղած էր եւ որուն մահը ճշմարիտ սուգի մը առիթն եղած էր մեր բոլոր համայնքին մէջ։

Շատ եպիսկոպոսներ, արքեպիսկոպոսներ անցած գացած են այս վաղանցիկ աշխարհէն, առանց այս տեսակ ընդհանրական ցաւի արտայայտութեան. շատ մեծափարթամ անձինք ալ ունեցած են իրենց փառասէր թեղու�մեր եւ մեծապանծ ներքնաշներ իրենց գագաղին վրայ. բայց ասոնք գրամի զօրութեամբ ու ազդեցութեամբ միայն. հանրութիւնն անոնց նկատմամբ ցուրտ վարմունք ունեցած է միայն. ընդհանրական սուգի արտայայտութիւնն ալ գրամով, ոչ աստիճաններով, ոչ ալ տարապայման փարթամութեամբ կրնայ ձեւք բերու իւ. ճշմարիտ մեծութիւնը, ճշմարիտ արժանիքն է միայն որ կ'ստեղծէ այդ ընդհանրական ցաւն ու անոր անկեղծ արտայայտութիւնը։

Եւ անշուշտ իր մեծութեան ամէնէն գլխաւոր տարբը իր նկարագրին մէջ էր։ Այտնեան հակայ եւ բազմակողմանի միտք մը ուներ, բայց մեծութիւնն ատոր մէջ չէր կայանար միայն, եւ չկայանար երբեք։ Մեծութիւնն անոր մէջն է որ մարդ իր տաղանդը, իր մտաւոր ուժերը յարատեւութեամբ եւ անձնուիրաբար գործածէ մարդկութեան եւ կամ իր տարիքին բարոյական ու մտաւորական զարգացման։ Արդ մեր ուշիկ կերպով գործածած չլլլար իր բարոյական զօրութիւններն երբ չնաւպեցներ զանոնք օգտակար եւ բարի

digitised by A.R.A.R.@

նպատակի մը համար, երբ իր անունին միայն կը ծառայեցնէ զանոնք։ Մեծ նկարագիրն իր ունեցած բոլոր կարողութիւնները չարունակ, մինչեւ վերջը կը ծառայեցնէ ուրիշներուն մասնաւոր եւ բարոյական զարգացմանն եւ բարձրացման ճշմարիտ ծառայութեան հոգին այս է, որուն վրայ մեր Ցէրն ալ խօսելով ըսաւ. "Ձեր մէջէն ով որ մեծ ըլլայ կ'ուզէ թող ձեր ծառան ըլլայ։ Հոս է ուրեմն գաղանիքը մեծութեան ու այն առաքինութիւններու զորս կ'ուզէր Հռչակել քարոզիչ վարդապետն Եկեղեցւոյ բեմէն, առանց մանրամասնելու զանոնք։ Այսեղեան տարագեալ, մասային բարձր կարողութիւններ ունէր զորս ամենքն ալ ծառայեցուց եկեղեցւոյ, իր տոհմին, անոր մասնաւոր զարգացման, անոր լեզուին եւ առհասարակ ժողովրդին համար։

Եւ իր հսկայ մտքին ամենէն փառաւոր գործն է եւ պիտի մնայ ժողովրդեան լեզուին, աշխարհաբարի համար իր մասնաւոր անդին ծառայութիւնը. մինչ ուրիշներ հին հայերէնի, սակեղէնի մատենագրութեան գանձերն եւ հարստութիւնն ի վեր բերելու նուիրած էին իրենց ջանքերը, ինքնին գովելի եւ կարեւոր ծառայութիւն մը, Այսեղեան ժողովրդին լեզուն՝ որ գրեթէ արդի մէջ թագուած մնացած էր, վեր հանեց իր անարգանքն ու ժամանակին բոլոր նախապաշարմունքներուն ու զայրոյթին դէմ ինք գրեթէ միայնակ ու առաջին անգամ՝ համարձակեցաւ հռչակելու. իր "Քննական քերականութիւն" կոչուած գրքին միջոցով ցուցնելով թէ այն անարգուած լեզուն՝ նոր ժամանակի մը աղաւաղումներու ենթադրելի չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուէր, այլ չարունակութիւնն է հին ժողովրդական լեզուի մը որ միշտ գոյութիւն ունեցած էր հին դարերուն մէջ այլ, եւ որ իր գրաբարին անկախ լեզու մը իր գոյութեան իրաւունքն ունէր։ Ինքն էր որ գրեթէ առաջին անգամ լեզուական փիլիսոփայութեան հիմերուն վրայ հաստատեց իր տեսութիւններն եւ ոչ թէ քմահեն գաղափարներու եւ զգացումներու վրայ։ Ժողովրդական լեզուի այս մեծ փաստաբանը հեռուն տեսաւ ինչ որ դեռ ուրիշները տեսած չէին եւ ոչ թէ միայն յստակաբար տեսաւ՝ այլ իսկոյն առանց վարանելու, առանց երկիւղի ու չփոթութեան գործի սկսաւ, եւ դրաւ հիմերը, հաստատուն եւ գիտնական հիմեր, որոնց վրայ պիտի կառուցուէր արդի հայերէնը. ժողովուրդին հասկնալի լեզուն, որ հետզհետէ լեզուի ու մտքի ուրիշ աշխատաւորներու ջանքերով՝ մաքրուած, կոկուած եւ զարուած ըստ բաւականի ընտիր լեզու մը եղած է, ունենալով իր առվեր դեռ ուելի փայլուն ու գեղեցիկ ճարտարապետիր մը՝ որուն ամենքս ալ կը փափաքինք հաստնել զայն, մեր ջանքերը նուիրելով ամենքս մեր կարողութեան չափովը։ Անկէ վերջ ուրիշ աշխարհաբարի քերականութիւններ լոյս ընծայեցան, սակայն յայտնեցան եւ սմանք ոչ. ու դեռ ուրիշներ պիտի լոյս ընծայեն՝ կը լսուսնք թէ հետզհետէ ուելի զարգացեալ եւ ուելի գիտնական հիմերու վրայ հաստատուած, մինչեւ որ վերջապէս ժողովրդին լեզուն՝ գործիքն որով պիտի մշակենք միտքերը՝ իր կատարելութեան հասնի։ Ու բոլոր այս ջանքերուն մէջ երբեւի ու յանկող հանգիտացողներու անուանց մէջ ամենէն վերն ու ամենէն փայլուն տեղն տակի գիրերով քանդակուած պիտի մնայ միշտ Այսեղեանի փառաւոր անունը։

ՀԱԿՈԲՈՍ Հ. ՃԷՄԻՋՃԵԱՆ

Զ.

"Սարհանգալոյ թ. 1040։ — Երեկ առաւօտ երբ լսեցինք Աւետեանի Մխիթարեանց Ընբահայր Տ. Արսէն Ագբեան. Այսեղեանի մահուան գոյժը, սիրուան ու յարգանքի բազմաշնորհ մեծ դէմքի մը անհետացումին առթիւ խորունկ տխրութեան զգացումն անմիջապէս եկաւ — լաւ եւս այդ զգացումն հետ մեկտեղ — մեր մտքին առջեւ պարզուեցաւ այն մեծ դերը զոր Հանգուցեալ պարահայրը ունեցած է կազմակերպելու, կարգի կանոնի տակ դնելու համար այն լեզուն, որ այսօր միլիոնէ մը բոլոր հայ գրագիտներուն՝ իրենց գաղափարները տարածելու ժողովրդեան ամէն խաւերուն մէջ, լեզուն որ ամենէն հասկցուած ըլլալու առաւելութեամբը այնքան տարածած է գիտութիւնն եւ ուսման մեր հասարակութեան մէջ տարածուելուն։

Իր "Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուին" որուն կ'ակնարկենք մեր այս տողերով, տասնեւչորս դարաշրջան մը եղած է հայերէն աշխարհաբար լեզուին մէջ, ինչպէս կը գրէ իր հմուտ կենսագիրը՝ Հ. Գաբրիէլ Ս. Մէնէվիշեան։ Խորունկ ու խզմամբ հետազօտութիւններու արդիւնք, այնպիսի հոյակապ գործ մըն է այն, որ իր հրատարակութենէն մօտ քառասուն տարի ետք ալ տակաւին առաջնորդը կը մնայ գլխաւորաբար այն գրողներուն, որոնք կ'ուզեն կանոնաւոր աշխարհաբար մը գրել. գերազանց ձեւաբանութիւններ, օրէնքի մը, կանոնի մը ենթարկուած աշխարհաբար մը, որքան կարելի է այդ բանը, ինչպէս գլխաւոր առաջնորդը եղած է վերջին քառասուն դարուն մէջ. Հրատարակուած կարգ մը աշխարհաբար քերականութեան գոյապիրքերու։ Այդ գործին՝ հաստատուն հիմերու վրայ դրուած ըլլալուն ապացոյցը այն է որ հակառակ անցնող 30—40 տարիներու միջոցին յայտնուած բանասիրական եւ լեզուական խնդիրներու, իր հեղինակութենէն բան մը կորնչուցած չէ այդ քերականութիւնը, եւ լեզուաբանները հարկ մնար մնար մէկ քանի փոփոխելի կէտեր կը նշմարեն անոր մէջ. բան մը որ անուշադրանխուսափելի է լեզուական գործի մը համար, ժամանակի ընթացքին մէջ։

Մեւս կողմէ նախապաշարմունքներէ ազատ, ընդունուած գրաբարներու դէմ իրեւանքով մարի տեր մէկը ըլլալը անկասկած կը ցուցնէ իր այդ գլուխ գործոցին հռչակաւոր դնանալաւիրը, որ տեսակ մը պիտի մնայ լեզուական լուրջ ուսումնասիրութեան, եւ որուն մէջ Այսեղեան, հակառակ մեր սակեղէնի գարու գրաբարին ներկմուտ ու ջերմ սիրոյ մը ըլլալուն, կը յայտարարէ թէ ժամանակին պահանջումը յորդորած է գինքը լանձն առնուլ նոր տեսարէն համար նոր լեզուի գործածութեանը քանի մը խօսք ի նպաստ ընելու, թէ սմանց թերեւս սիրելի է նորը վասն զի նոր է, բայց իրեն նորը ընդունելի է վասն զի պատշաճ է, եւ թէ վերջապէս հրաժարելով ո եւ է անձնական յաժարութենէն, հին կ'ասէն իրեն "Ամենայն ի ժամանակի իւրում բարիոյ խօսքը։

Ահա Այսեղեանի համոզումը աշխարհաբարի պայմանութեան համար։ Իսկ գրաբարը։ Այսինքն սովորելու համար, պատուոյ առաջնութեան հետ, ժամանակի յանձնութիւն կու տայ անոր, յանձնարարելով որ գրաբարը սովորուի, բայց աշխարհաբարն եւ գրաբարը։ Մեր սակեղէնի լեզուին համար կ'ըսէ թէ այսուհետեւ գրաբարը մեր մատենագրութեան զարդն է, կը պահանջէ՝ յանուն բանասիրութեան՝ որ գրաբարը գեղեցիկ գրուի, եւ այդ բարձրագոյն լեզուն ծառայեցուցի բարձր գրականութեան։ Ասոր համար բաղձալի կը համարի որ ամէն հայ հասկնայ գրաբարը, բայց կը սարսափի իր պահանջումը լափաւորել՝ գրաբար գրելու նկամամբ, այսինքն թէ քիչերը գրեն շատերը հասկնան։

Ահա որոշ ուղղութիւն մը մեր հին ու նոր լեզուին ինչ կերպով եւ ինչ չափով ուսուցանելուն մասին. ուղղութիւն մը, որ յանգեալն նորութիւն մըն էր իրր 40 տարի առաջ, եւ որուն ճշդութիւնը հրատարակուելէն հաւնի մէկ քանի տասնեակ տարիներ վերջ հաստատուցաւ ընդհանրութեան կողմէ, որ այս կերպով լրմն հաստատած եղաւ թէ Այսեղեան մեծ միտք մըն էր, նախապատրաստ մը գրական նոր գաղափարներու՝ հակառակ իր կրօնական ոգեմին, որ ընդհանրապէս հոմանիշ կը նկատուի պահպանողականութեան։

Իբրեւ յիշեցինք աշխարհաբար գրողներու, նոր հայերէնի կանոնաւորութեան գլխաւոր օժանդակի յիշատակին

digitised by A.R.A.R.@

մեր խորունկ յարգանքը ընծայելէ նոյնը, համառօտիւ ուրուագծենք հանգուցեալ արքահայրին կեանքը։

ՀԱՐՄԱՑՈՒ

...Այտնեանի բազմակողմանի ծառայութեանց փառաւորակը եղած է Վիեննայի Հայոց Մխիթարեանց, որուն հրատարակման գաղափարը Այտնեանի արքահայրութեան ժամանակ հաստատեալ պարագաներուն է, եւ որ այնքան օգտակար հանդիսացած է հայ բանասիրութեան։

Հմուտ՝ տասը-տասնեւհինգ լեզուներու, հայերէնի, թուրքերէնի, արաբերէնի, պարսկերէնի, հին յունարէնի, նոր յունարէնի (այս լեզուով պերճ քարոզ մը խօսած է Իզմիրի մէջ), լատիներէնի, իտալ., գերմ., գաղ., անգլիերէնի, սանսկրիտ եւ ասորի լեզուներու, Այտնեան եպիսկ. իր բազմահմուտ գիտնականի յատկութիւնովը մեծապէս սատարած է բարձրացնելու Հայաքարը Վիեննական վանքին, որ իր արքահայրութեան ժամանակ նոր զարկ, նոր ուղղութիւն առաւ դէպի զարգացում։

Եւ եթէ ուշքի առնենք բերուած այն իրապէս գիտնական ու աշխատող վարդապետները, որոնք Վիեննական միաբանութեան երիտասարդ տարրը կը կազմեն, այն է գրագէտներն ու գրագիրները, Մենեվիշեանները, Ցաղանեանները եւն, կրնանք ապահով ըլլալ թէ Այտնեանի ոգին պիտի յաջողանէ նաեւ իր յաջորդներուն քով ալ, որոնք պիտի կրնան պահպանել եւ աւելի բարձրացնել Վիեննական վանքին արժանաւորապէս հիմնուած համբաւը։

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹՈՎՔԻ ԿՈԹՈՂԻԿՈՍԸՐՈՆԸ

(Շարունակութիւն։)

Խարբերդի Կէօլճիւքը։

Ս.

Սրուանձտեանց՝ առանց տալու Սլիշանի անունը՝ կը հերքէ անոր ճիշդ ցուցմունքը, բոլորովին մեկդի դնելով թէ Շնորհալին տողերը, թէ Սոփերքի յիշատակարանը, ինչպէս նաեւ Սլիշանի քաղաքագիտական դիտողութիւնները։

Ըստ Սրուանձտեանցի՝ Ծովք կամ Ծով կամ Ծովիկ՝ Արլնու եւ Մալաթիոյ լերանց մէջտեղ կը գտնուի (Թորոս Աղբար. Հա. Ս. Յառաջքարան) եւ Խարբերդի գաւառին մէջ ամենէն նշանաւոր վայրն է Ս. Նշան Ծովքին կամ Ծովք-Գղեկին, ուր Շնորհալից Շնորհքներով զարգացեր է մեր Ս. Ներսէս Շնորհալին, որ այժմ աւերակ է, անբնակ եւ մեր Թորոս աղբար հաւքին բնակավայր։ Ուստի ժամ հեռի է Ծովք Խարբերդէն դէպ Յարեւելեան Հարաւ, Ցիգրանակերտ գնալու ճամբուն բերանը։ Սոյն գծով կ'երկարին լեռներ դէպ ի Մալաթիա, որոյ գօտւոյն վրայ կ'իյնան կարկառ եւ Պուճախ։„ Ծով լերանց վրայ եւ լերանց մէջ խնկամանի մը կը նմանի բաժակաձեւ։ Ջուրը վճիտ, այլ քիչ մը լեղի։ Նաւակով չորս ժամ կը տեւէ իր երկայնքն եւ 1 ժամ լայնքը։ իսկ խորունկ տեղերը մինչեւ 170 գրկաչափ է։ Ջրերը թէ իր մէջէն կը բղխին եւ թէ շրջապատող լեռներէն կը թափին։ Ծովը կամ Կէօլճիւք գեղը շինուած է Ծովքին հարաւային ափը, զարգարուած ծառատունկերով, ճիշտ իւր հանդէպն է կղզին կամ դղեակը, որ նախ թերակղզի է եղած կից այժմեան գեղին՝ ցամաքէն։ բայց երբ հեռզհեռ ջուրը կտրեր է ցամաքին պարանոցը, դղեակի բնակիչքը դուրս ելեր են եւ հաստատեր են արդի կէօլճիւք գեղը։ ամէնքն ալ հայ են։ Ծերունիք կը պատմեն թէ իրենք ծնած են ի դղեակն եւ մկրտուած ի Ս. Նշան։ Հազիւ 50 տարի կայ այս փոփոխութիւնը։... Դաւակով քառորդէ մը հասանք ի կղզին, որուն հարաւային մասերը լափեր է ջուրն։ այս քարին վրայ կը մնան ոմանք փլած տաճարին Ս. Նշանայ։... Ծոփաց հռչակաւոր դղեակն եւ իւր Ս. Նշանայ վանքն ծովակուր եղած լինելով, մեր տեսած բեկորներն ալ պիտի ծածկուին ջրով եւ անհետանան ընդ փոյթ, զի ջուրերը օրէ օր կ'ածին եւ կը բարձրանան։ իսկ եթէ վտակներ հոսեցընեն ծովէն, մեծ գանձեր պիտի բացուին մեզ այն ջրոյ տակէն։[1]

Կէօլճիւկ գիւղն է հայաբնակ եւ բնակիչք կը կոչուին "Ծովեցի„։ Կար եւ մի գիւղ լճակիս մօտ քրդաբնակ, զոր կ'անուանէին "քիւտ կէօլճիւկ„. իսկ հայաբնակն "դաւուր կէօլճիւկ„։

Կէօլճիւկի եկեղեցին շինուած է Ս. Նշան անունով. ունին եւ մաս մը Ս. Նշանէն. առ որ ուխտաւորք կը դիմեն շրջականերէ. բայց անշուշտ Շնորհալոյ Ընդհանրականին մէջ յիշատակեալ Ս. Նշանը Սթեռոյն հետ փոխադրած էին ի Հռոմկլայ։...[2]

---

1 Վտակը (= ջրանցքը) բացուած է, (տես քիւմ'եաքը) բայց "մեծ գանձեր„ անլուր պիտի չբացուին։

2 Խարբերդի Կէօլճէ-կի, Կաթողիկոսարանի, Վանկոյ Ս. Նշանի եւն մասին, Նորագոյն տեղեկութիւններ առնելու համար դիմեցի մեր Սիրելի Եղբօր Տ. Մուշեղ Վարդապետին, որ անձամբ այցելած եւ հետաքրքրուած էր Խարբերդի Ծովէի հին եւ արդի վիճակին։ Իր նամակին (1902, Մարտ 17 թուականը) հատուածները բառ առ բառ կը դնենք.

= Ծովք Խարբերդի քաղաքէն 6½—7 ժամ հեռի է, դէպի Ընդուլի ճամբուն վրայ. Ծովքի մէկ ու կէս երկու ժամ մեծցած Ընդուլի ճամբան դէպի ալ կը ծռի ու կերթայ։

= Ծովքի մէջ այժմ գտնուած կղզին, ի հնումն կղզի եղած չէ բնաւ։ Անի հին գիւղին աւերակներուն մէջ մնան է, ջուրն գուրս մեծցած։ Այժմու գիւղը 80—100 տարուան լէնք մըն է։ Հետեւաբար այդ կղզին յետոյ մեծացած է, երբ ջուրերն սկսած են տարածուիլ։ Հնութեան մէջ այդ տեղ կղզի չէ եղած բնաւ։ Եւ ժողովուրդը

digitised by A.R.A.R.@